

ڈاکٹر ثناء مدر بٹ

ریسرچ آفیسر، پنجاب انسٹیٹیوٹ آف لینگویج، آرٹ اینڈ کلچر، لاہور

بابا فرید الدین مسعود دی شاعری دیاں فکری جہتاں

Intellectual dimensions of Baba Fariduddin Masood Ganj Shukar's
poetry

Abstract:

Baba Fareed is first mystic poet of Punjabi poetry who had trained the people and made social reforms through his poetry. The example of humanity and universality that is found in the words of Baba Fariduddin Masood is rare.

He has narrated the issues of mystic metaphysics, education and training of children in his poetry. In this articles, all the dimensions of his poetry are being discussed and tried to send his message to young generation so that they could be aware of their own literature, culture and mystic poets. Hence they would be able to make reforms in themselves through this knowledge.

Keywords: Mystic, Universtality, Humanitariat values,
Poetic Dimensions.

.....

پنجابی شاعراں وچوں بابا فرید الدین مسعود گنج شکر نوں کئی پکھاں توں نویکلی حیثیت
حاصل اے۔ آپ نے تصوف دی دنیا وچ جیہڑا مقام حاصل کیتا اوہ کسے تعارف دا محتاج نہیں

کیوں بے اج تیکر اوہنوں اوہو مقام حاصل اے بلکہ اوہدے عمقیت منداں وچ دن بدن وادھا ہور ہیا اے۔ پاکستان تے بھارت دے چشتیاں دے بزرگ ای نہیں سگوں پنجابی ساہت لئی وی آپ دا وجود بڑا اہم اے۔ آپ نے اک پاسے پنجابی شاعری نوں شدت جذبات تے خیال دی ڈونگھیا ئی نال بیانیا اے تے دوجے پاسے زبان و بیان تے کلاسیکی حسن نال سنواریا اے۔ بابا جی سلسلہ چشتیہ دے مشہور بزرگ نیں آپ دی تاریخ پیدائش تے تاریخ وفات وچ بڑا اختلاف پایا جاندا اے پر جیہڑی تاریخ تے بوہتے ادبیاں اکتفا کیتا اے اوہ 574ھ مطابق 1175ء⁽¹⁾ نوں حضرت جمال الدین سلیمان دے گھر موضع کھتوال ضلع ملتان وچ پیدا ہوئے۔ آپ نے مڈھلی تعلیم اپنے والد کولوں حاصل کیتی فیر ملتان دی اک مسیت دے خطیب تے عالم منہاج الدین ترمذی ہوراں کولوں عربی، فارسی توں اڈتفسیر حدیث، فقہ تے منطق دا علم سکھیا۔ ہُن اسیں بابا فرید رحمۃ اللہ علیہ دی شاعری دیاں فکری جہتاں بارے گل کرنے آں تاں جے عام قاری نوں وی اوہناں دی شاعری دی سمجھ آسکے۔ جہتاں توں مراد سمت اے فیروز اللغات وچ ایہدا لفظی مطلب ایہہ دسیا گیا اے۔

جہت: سمت، طرف، جانب⁽²⁾

ایسے طرح فرہنگ آصفیہ وچ وی ایہدا مطلب کجھ اِنج دسیا گیا اے۔

جہت: طرف، سُو، مائیں، جانب اور سمت⁽³⁾

لفظ جہت بارے جان توں بعد پتہ لگدا اے کہ اجیہی سوچ یاں فکر جیہڑی ہر سو پھیلی ہوئی ہوئے۔ جیہدے وچ دنیا دی ہر چیز سمائی ہوئے ایسے طرحاں بابا فرید دی شاعری وچ وی سانوں ڈھیر جہتاں نظری آوندیاں نیں مطلب اوہناں دی شاعری وچ سانوں ہر کچھ نظری آوندا اے اوہ توحید توں شروع ہو کے زندگی دے تمام پہلو اوہدے وچ آجاندے نیں۔ اوہدے وچ اخلاقیات، اقتصادیات، معاشیات، نفی اثبات، تبلیغ، تربیت عرض ہر پہلو شامل اے اوہناں نے نہ صرف تبلیغ کیتی اے بلکہ عملی مظاہرہ وی کیتا اے۔ اوہ اک اُچ پدھر دے شاعر سن تے اوہناں اپنے کلام راہیں لوکاں نوں تلقین کیتی اے۔ اوہناں دا ایس عمل بارے اک ارشاد جیہڑا بڑا مشہور اے۔ اوہ آکھدے نیں کہ:

”شریعت دا علم جانن دا مقصد عمل اے نہ کہ خدا دے بندیاں نوں تکلیف دینا۔“ (4)

بابا فرید رحمۃ اللہ علیہ بوہت وڈے عالم سن پر اوہناں اپنی علمیت دا رعب کدی وی نہیں سی پایا اوہناں ہمیشہ عاجزی تے ہمدردی نال گل بات کہتی۔ اوہناں نے اپنی شاعری وچ ہر طرح دے موضوعات نوں بیانن دا چارہ کیتا اے۔ ہر بندے دا سوچن تے پرکھن دا اپنا اپنا ڈھنگ ہوندا اے۔ ایس لئی غافر شہزاد ہوری بابا جی بارے آکھدے نیں کہ:

بابا فرید رحمۃ اللہ علیہ شاعری عارفانہ کلام کی پہلی منزل ہے۔ جہاں شریعت کو ہر لحاظ سے اولیت حاصل ہے جہاں اسلامی طرز حیات، وحدت الوجودیت اور انسانی اخوت و محبت پر زور دیا جاتا ہے اور بابا فرید رحمۃ اللہ علیہ شاعری کو نمائندہ شاعری قرار دیا جاسکتا ہے۔ وہ تہذیبی اسلوب کے شاعر ہیں۔ (5)

بابا فرید رحمۃ اللہ علیہ پکے سچے مسلمان سن ایس لئی اوہناں دی اولین ترجیح قرآن و سنت دے احکامات رہی اوہناں دی شاعری وچ وحدت الوجودیت تے نماز روزہ دی پابندی بارے ودھیری شاعری ملدی اے۔ جیویں اوہ اپنے شلوکاں وچ سختی نال نماز بارے تلقین کردے نیں:

اٹھ فرید وضو ساز، صبح نماز گزار

جو سر سائیں نہ نوے، سو سر کپ اتار (6)

ایسے طرح اوہ نماز نہ پڑھن والے بندے تے، نہ جھکن والے سر بارے آکھدے

نیں:

جو سر سائیں نہ نوے سو سر کیجئے کاء

گئے پیٹھ جلائے بالن سندے تھاں (7)

بابا فرید رحمۃ اللہ علیہ پنجابی زبان دے موڈھی صوفی شاعر آکھیا جاندا اے تے اوہناں دی شاعری وچ تصوف دا رنگ وی اگھڑواں دکھالی دیندا اے، اوہناں دے تصوف بارے ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد ہوری لکھدے نیں:

”پنجابی زبان دے موڈھی شاعر حضرت بابا فرید الدین مسعود گنج شکر نیں

جیہڑے بوہت وڈے صوفی، درویش تے ولی اللہ ہون دے نال نال اک
اُچ پدھر دے شاعر وی سن۔ اوہناں دے کلام وچ خالص اسلامی رنگ
اے۔ اوہناں دے تصوف وچ رب کولوں ڈرنا، رب نال پیارتے اوہدے
وارے وارے جانا دونویں گلاں ملدیں نیں،“ (8)

آپ دی شاعری دا بوہتا حصہ اخلاقی رنگ وچ رنگیا نظری آوندا اے آپ نے لوکائی
نوں ایچھے اخلاق نال زندگی گزارن دے ڈھنگ سکھائے نیں تے تھاوں تھائیں اوہناں نوں
عاجزی تے صبر دی تلقین کیتی اے۔ آپ نے لوکائی نوں حوصلہ دتا تے ہون والے ظلم نوں صبر و تحمل
تے بردباری نال برداشت کرن دا سبق دتا۔ آپ نے لوکائی نوں چنگے ویلے دی آس دوائی تے
صبر دی رسی نوں مضبوطی نال پھرن دی تلقین کیتی۔ اوہناں دے صبر بارے شلوک اچ اے:

صبر منجھ کمان اے، صبر کا نیہو!

صبر سندا بان، خالق خطانہ کریں (9)

اک ہور جگہ آکھدے نیں:

صبر ایہہ سآو، جے توں بندہ دڑ کریں

ودھ تھیویں دریاؤ، ٹٹ نہ تھیویں داہڑا (10)

ایس شلوک وچ اوہ دسدے نیں کہ بندیا جے توں صبر نوں اپنا نصب العین بنا لوں تے
توں اک دریا دی مانند ہو جائے گا تے کوئی وی تینوں روک نہ پائے گا تے جے توں مایوس ہو
جائیں تے فیر توں اک نکا جھیا نالہ بن کے رہ جائے گا۔ ایس لئی سانوں ہمیشہ ہر مشکل تے
پریشانی دا مقابلہ صبر تے حوصلے نہ کرنا چاہی داے۔

جدوں انسان دے اُچے سچے تے مثالی اخلاق دی گل ٹر پوئے تے فیر سچائی، غرور،
تکبر توں نفرت، صبر و استقامت، عاجزی انکساری ول دھیان چلا جاندا اے ایہناں ساریاں
صفتاں نال مل کے اخلاق مکمل ہوندا اے۔ بابا فرید دے ایس حوالے نال چند شلوک دیکھنے آن
جیہدے وچ مکمل اخلاق دی جھلک دکھائی دیندی اے:

بولیے سچ دھرم جھوٹھ نہ بولیے
جوگر دسے واٹ مریداں جولئے (11)

تے نال ہی اک ہور شلوک وچ انسان نوں دو جے نال بھلائی کرن دی تلقین کردے نیں تے
اوہنوں اپنا دل صاف رکھن دا آکھدے نیں کہ جینا وی غصہ ہوئے۔ اوہنوں دل وچوں کڈھ کے
اگلے بندے نوں معاف کردے تاں جے ایہہ وی اچے اخلاق دی نشانی اے تے سنت رسول
وی اے۔ شلوک انج اے:

فریدا برے دا بھلا کر غصہ من نہ ہنڈھاء
دیہی روگ نہ لگ ای، پلے سبھ کچھ پاء (12)

اوہناں دیاں فکری چہتاں دی بھج دوڑ بڑی دور دی بھج دوڑ اے اور صرف عاجزی دے
اصول نوں پیش ہی نہیں کردے بلکہ سنن والے نوں مناناں وی جاندے نیں جیویں اوہناں اپنے
اک شلوک وچ انسان نوں مسیت دا لکھ بنن دی مت دتی اے کہ جیویں اوہ لکھ پیراں پٹھ آوندا
اے تے کسے نوں کچھ وی نہیں آکھ سکدا بندیاں توں وی ایس لکھ وانگوں ہو جاتے کسے نوں وی
اپنی ذات توں نقصان نہ پہنچا۔ شلوک کچھ ایس طرح دا اے:

فرید ایسا ہو رہیو جسیا لکھ مسیت
پیراں پٹھ لتاڑیئے اوہ کدی نہ چھوڑے پریت (13)

بابا فرید دی شاعری وچ اک تبلیغی جہت وی بڑی اچیری نظری آوندی اے۔ اوہ فنکار
گھٹ صوفی مبلغ تے اُستاد بہتے سن۔ اوس دی وجہ ایہہ وے کہ بنیادی لحاظ نال اوہ اک صوفی تے
مبلغ ای سن ایسے لئی اوہناں نے ادب، زبان، سٹائل یاں اسلوب نوں بنان تے سنوارن دی
کوشش نہیں کیتی۔ تبلیغ وچ اوہناں نے اوہناں گلاں دا ای ذکر کیتا اے جیہناں نال دنیا تے دوجی
دنیا، عاقبت دونوں ای سنور جان، عمل تے عشق، قیامت دا خیال تے حساب، دنیاوی زندگی فنا ہو
جانا تے آون والی دنیائی چنگے عملاں دا جمع کر لینا تاں جے اللہ دے حضور سرخرو ہو کے اپڑیا
جاوے اوہناں دے کچھ شلوک وگی دے طور تے ویکھنے آں:

والوں نیکی پل سراط کنیں نہ سنی آئے
فریداکڑی پونڈی، کھڑانہ آپ مہائے
فریدا چار گوائیاں ہنڈ کے چار گوائیاں سم
لیکھا رب منگیا توں آئیوں کیہڑے کم (14)

بابا جی نے اپنے نفس نوں کنٹرول کرن بارے وی بڑی تلقین کیتی اے اوہناں انسان
نوں مت دین دی کوشش کیتی اے کہ بندیاں اپنے نفس نوں قابو وچ رکھ جے نفس قابو وچ رہیا
تے فیر سٹے خیراں نیں جے کرنفس ہی قابو وچ نہ آیتے سوائے تباہی تے بربادی دے کجھ وی
مقدراں وچ نہیں آنا۔ ایس حوالے نال اوہناں دا اک بڑا سوہنا شلوک ایج اے۔

فریدا میں نوں مار کے منج کرنکی کر کے کٹ

بھرے خزانے رب دے جو بھائیں سولٹ (15)

ایہہ منی پر منی گل اے کہ اوہو بندہ غرور، تکبر تے موہ مایا دے جال وچ پھسدا اے
جیہڑا کم عقل تے بے شعور ہوندا اے۔ جیہڑا ایس فانی دنیا دی فانی حیاتی نوں سدا دی پائیدار حیاتی
سمجھدا اے جیہڑا موت توں غافل اے تے ایسے دنیا نوں سمجھے کجھ جان دا اے۔ اوہ بندہ بھل
جاندا اے پئی ایہہ دنیا تے اک دھوکہ اے فریب اے ایہدے نال دل لاونا تے محل ماڑیاں بنانا
بیوقوفی تے حماقت اے۔ بابا فرید رحمۃ اللہ علیہ شلوکاں ول جھاتی ماریے تے اوہناں دیاں ساریاں فکری
جہتاں سامنے آجاندیاں نیں۔ گل بغیر کسے لڑائی جھگڑے توں کھل کے تے بتر کے ساہمنے آوندی
اے۔ بابا جی دے کردار، شخصیت تے سیرت ول دیکھنے تے اوس دی تصویر شاعری وچ اوسے
طرح چمکدی پئی دسدی اے۔ حضرت بابا فرید ہوراں دی ریاضت تے مجاہدہ بے مثال سی کئے
کئے دھاڑے رورٹی ٹکر نہیں سن کھاندے، پر نفس جدوں حدوں باہر ہو جاندا تے اوہنوں پر چاندے
تے سزاوی دیندے اتھے اوہناں دا اک شلوک دیکھنے آں:

روٹی میری کاٹھ کی، لاون میری بھکھ

جیہناں کھا دھی چو پڑی، گھپنے سہن گے دکھ (16)

کاٹھ دی روٹی توں مراد کہ لکڑی دی روٹی اے اوہناں نوں جدوں زیادہ بھکھ ستاندی تے

اوہ لکڑی دی روٹی نوں چک مار دے تے ایس طرح اپنے دل نوں تسلی دیندے۔ ایسے طرح اوہناں دے نفس دے حوالے نال ہور وی بہت سارے شلوک ملدے نیں بابا جی دی اک خوبی ایہہ وے کہ اوہ ہمیشہ اپنے آپ نوں مخاطب کر کے عقل دی گل کردے نیں۔ جیویں اوہ آکھدے نیں:

رکھی سکھی کھا کے ٹھنڈا پانی پی

فریدا ویکھ پرائی چو پڑی نہ ترسائی جی (17)

مطلب ایہہ اے کہ انسان نوں جو ملے اوہدے وچ ہی بخش تے راضی رہنا چاہی دا اے اوہدے تے ہی گزارا کرنا چاہی دا اے نہ کہ کسے دوسرے دل ویکھ ویکھ کے اپنے آپ نوں ترسائی جائے اوہناں دا آکھن دا مطلب ایہہ اے کہ کسے دی چو پڑی روٹی نالوں اپنے گھر دی رکھی سکھی کھا کے ہی گزارا کر لینا چاہی دا اے۔

نیک عملوں وچوں سب توں وڈا عمل اللہ تعالیٰ دی عبادت ہے اللہ تعالیٰ عباداں تے زاہداں نوں دوست رکھدا اے اللہ تعالیٰ دیاں نعمتاں دا شکر ادا کرن لئی سب توں چنگا طریقہ عبادت اے ایس لئی چتا چر جئے اندر جان اے تے بت وچ روح اے انسان دا فرض اے پئی اوہ عبادت کردا رہے کیوں جے جس دھاڑے موت دے فرشتے نے قابو پالیا فیہر ایہہ جہان، جان تے حیاتی کتھے رہوے گی بابا جی رات نوں عبادت کرن دے حوالے نال شلوک آکھدے نیں:

فریدا چھلی رات نہ جاگیوں، جیوندڑ و موویو

جے تیں رب وساریا تاں رب نہ وساریو (18)

بابا جی دے آکھن دا مطلب ایہہ وے کہ بندیا جے توں رات نوں جاگ کے خدا دی عبادت نہ کیتی تے توں جیوندیا جی مر جائے گا۔ کیوں جے رات ویلے خدا بندے دی دعا نیڑے ہو کے سندا اے تے جے توں رب نوں بھل جائیں گاتے رب وی تینوں بھلا دے گا۔ ایس لئی عبادت نوں اپنا معمول بنا لوو تے سچی نیت نال خدا دی عبادت کرو۔ آپ نے دنیا دی بے ثباتی دا ذکر جگہ جگہ تے اپنے شلوکاں وچ کیتا اے۔ دنیا دے عارضی تے فانی ہون دا تصور اجوکا نہیں سگوں بہت پُرانا اے۔ جدوں توں ایہہ کائنات وجود وچ آئی اے ایس تصور نوں اسلام نے ہور وی پکپیاں کر کے پیش کیتا اے کیوں جے جنی دیر انسان ایس حقیقت نوں تسلیم نہیں کردا کہ ایہہ

دنیا عارضی اے تے اتھے کیئے داسارا حساب کتاب اگے جا کے دینا پوئے گا اونی دیر انسان ایہدیاں رنگینیاں تے دلچسپیاں وچ مگن رہندا اے اوہ نہ تے حلال حرام وچ تمیز کردا اے تے نہ ہی بُرائی توں باز آندا اے۔ کیوں جے ایس تصور توں بغیر انسان کدی وی سیدھے رستے تے نہیں آسکدا۔ دنیا دے عارضی ہون دی حقیقت نوں باباجی انج پیش کردے نیں۔ ایسے طرح اک ہو رشلوک وچ وی:

کوٹھے، منڈپ، ماڑیاں، ایت نہ لائیں چت
مٹی پئی آ تو لویں، کوئی کوئی نہ ہو سی مت
اوہ اپنی قبر دی جگہ ول اشارہ کردے نیں کہ ایہہ
دولت، جائیداد نوں چھڈ دے تے قبر دی فکر کر (19)

منڈپ مال نہ لاء، مرگ ستانی چت دھر
سا ای جاء سمھال، جتھے ہی تُو وَنجنا (20)

بابا فرید دی شاعری وچ مرشد بارے وی کئی شلوک ملدے نیں کیوں جے کوئی وی صوفی مرشد پناں سلوک دیاں منزلاں طے نہیں کر سکدا۔ ایہہ منزلاں طے کرن لئی سبھ توں پہلے کسے کامل مرشد دی ضرورت پیندی اے اسلام وچ مرشد دا تصور تے مرشد پھرن دا رواج شروع توں رہیا اے تے رسول اکرم سبھ توں وڈے مرشد نیں۔ ہر صوفی نے مرشد دی اہمیت اُتے زور دتا اے ایسے طرح باباجی نے وی شلوکاں راہیں چانن پایا اے:

فریدا بھوم رنگا ولی مجھو سولاں باغ
جو جن پر نوازیاں تھھاں آنج نہ لاگ (21)

اوہناں دے آکھن دا مطلب اے کہ ایہہ زمین بڑی رنگی اے پر ایس باغ وچ سولاں وی بڑیاں نیں پر جیہناں دے پیرو مرشد نیں تے اوہناں دی راہنمائی کردے نیں اوہناں نوں ایس دھرتی تے کوئی ڈر نہیں کیوں جے اوہ ہدایت پا جان گئے۔ بابا فرید نے زندگی دے لمحات نوں وی بڑے سوہنے ڈھنگ نال بیانیا اے۔ اوہناں زندگی نوں ریت وانگولوں قرار دتا

اے کہ جیویں ریت مٹھی وچ بند نہیں ہوندی ایسے طرح انسانی زندگی دے دن گھٹ دے جان دے
نیں تے کوئی وی ویلا روک نہیں سکدا اوہ دے نہ چاوندیاں ہوئیاں وی ایہہ زندگی آخر تک جانی
اے۔ ایس لئی اوہناں انسان نوں تلقین کیتی اے کہ جے تینوں ایس گل دا یقین اے کہ زندگی
بوہت تھوڑی اے تے فیہر سنبھل سنبھل کے لڑتے زیادہ توں زیادہ نیک عمل کری جا۔ ایس بارے
اوہناں دا شلوک انج اے:

فریدا جے جاناں تل تھوڑے سنبھل بک بھریں
جے جاناں شوہ ٹڈھڑا تاں تھوڑا مان کریں (22)

بابا فرید دی شاعری دی اک اہم جہت اوہناں دا نصیحتاں بھریا کلام وی اے۔ اوہ اپنے
شلوکاں راہیں لوکاں نوں نصیحتاں کرن دے نال نال اوہناں دی تربیت وچ وی اہم کردار ادا
کردے نیں۔ جیویں اوہ آکھدے نیں کہ:

فریدا دُنیا دے لالچ لگیاں مَحْت بھل گئی
جاں سر آئی اپنے تاں سھو وِسر گئی (23)

جتھے بابا فرید دی شاعری وچ ڈھیر جہتاں دا ذکر کیتا گیا اے اوتھے ہی اوہناں دے
اسلوب بارے وی تھوڑا ویروا کرنے آں اوہناں آسان زبان تے لہجے وچ شاعری کیتی اے تاں
جے ہر بندہ ایہدے توں لایہ چک سکے تے آسانی نال سبھ دی سمجھ وچ آجاوے۔ اوہناں دی
شاعری جذبیاں تے روحانی وارداتاں دی شاعری اے جیہدے وچ خلوص تے سچائی دی روح
رواں دواں اے اوہناں اپنی شاعری ”شعر برائے شعر“ نہیں کیتی۔ سگوں اوہناں دے سامنے اک
واضح تے روشن مقصد سی جس نوں دوجیاں تیکر اپڑن لئی اوہناں نے شاعری دا سہارا لیا اوہناں
دی شاعری وچ گل بات دا انداز جھلکارے ماردا اے:

فریدا جے توں عقل لطیف، کالے لکھ نہ لیکھ
انپڑے گریوان میں، سر نیواں کر ویکھ (24)

بابا جی نے اپنے کلام وچ ون سویناں تشبیہاں ورت کے اپنے کلام نوں خوبصورت
بنان دا جتن کیتا اے۔ جیہڑیاں تشبیہاں ورتیاں نیں اوہ اپنے آل دوالے ماحول توں ای لہنیاں

گئیاں نیں تاں بے لوکائی لئی کیتی گل نوں اوہناں دی آسان زبان وچ ہی سمجھائی جاسکدی اے۔ جیویں روح نوں ووہٹی نال ایس لئی تشبیہ دتی اے پئی جس طرح اک عورت اپنے ماپیاں دے گھر جم پل کے وی پرائی ہوندی اے تے اک دن لاڑا آکے اوہنوں لے جاندا اے انج ای انسانی روح وی پرائی اے تے اک دن موت دا فرشتہ آکے ایس نوں اپنے نال لیجائے گا انج دیاں بے شمار تشبیہاں بابا جی دے کلام وچوں لہدیاں نیں جیویں آکھدے نیں۔

جند ووہٹی مرن ورلے جاسی پرنا
آپن ہتھیں جوں کے کنیں گل لگے دھاء (25)

ایسے طرح اوہناں نے اپنے شلوکاں وچ استعارے وی ورتے نیں جیہناں وچوں اک وگی انج اے:

کچھ نہ بچھے کچھ نہ سچھے دنیا گجھی بھہ
سائیں میرے چنگا کیتا نہیں تاں پُہھی و جھاں آہ (28)

مکدی گل ایہہ اے کہ بابا جی اک اُچے درجے دے شاعر دی حیثیت رکھدے نیں اوہناں نے اک پاسے اپنی شاعری راہیں تبلیغ دے فرائض انجام دتے تے دوجے بنے تصوف دے ڈوہنگھے مسئلے وی بیان کیتے پر اوہناں دی شاعری وچ فقہ دے کوئی گجھلدار مسئلے دکھائی نہیں دیندے۔ بابا فرید دے شلوکاں اُتے واعظ نصیحت دارنگ غالب اے۔ اک پاسے تبلیغ، دوجے پاسے معاشرے دی اصلاح تے تیجے اوہناں دی شاعری دیاں فنی خوبیاں نے اوہناں نوں ہمیشہ لئی اک امر ہستی بنا دتا اے۔

حوالے:

- 1- مقبول انور داؤدی (مرتب)، کلام بابا فرید گنج شکر رحمۃ اللہ علیہ لاہور فیروز سنز، 1937ء، 5
- 2- فیروز اللغات، لاہور، فیروز سنز، 2005ء، 514
- 3- احمد دہلوی، سید، مولوی، فرہنگ آصفیہ جلد اول، (لاہور، اردو سائنس بورڈ 1995ء) 68
- 4- فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر، بول فریدی، (لاہور: پبلشرز زاہد بشیر، 1991ء) 29
- 5- غافر شہزاد، تعمیر و توسیع خانقاہ بابا فرید الدین گنج شکر، (لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز 2009ء) 29-
- 6- یونس حسرت محمد، پروفیسر، (ترتیب و ترجمہ)، کلام بابا فرید رحمۃ اللہ علیہ شکر (لاہور: بک ہوم، 2004ء) 62-
- 7- ایضاً
- 8- عصمت اللہ زاہد، پرکھ پراگے، (لاہور: پنجاب پرنٹنگ پریس، 1980ء) 47
- 9- یونس حسرت محمد، (ترتیب و ترجمہ)، کلام بابا فرید رحمۃ اللہ علیہ شکر، 85-
- 10- ایضاً، 86-
- 11- عصمت اللہ زاہد، ڈاکٹر، ادب سمندر، (لاہور: اے ون پبلشرز، 2001ء) 20
- 12- یونس مسرت محمد، (ترتیب و ترجمہ)، کلام بابا فرید رحمۃ اللہ علیہ شکر، 65
- 13- فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر، مہکدے پھل، (لاہور: تاج بک ڈپو، 1988ء) 31
- 14- اقبال صلاح الدین، لعلالا دی پنڈ، (لاہور: عزیز بک ڈپو، 1997ء) 336
- 15- اختر جعفری سید، ڈاکٹر، نویں زاویے، (لاہور: ایپو ریم پبلشرز، 2001ء) 22
- 16- سرفراز حسین قاضی، ڈاکٹر، تصوف تے پنجابی صوفی شاعر، (لاہور: عزیز بک ڈپو، 2003ء) 128-
- 17- الیاس عادل، (ترتیب)، پنجابی صوفی شاعراں دا عارفانہ کلام، (لاہور: الفیصل ناشر، 2005ء) 21-
- 18- عصمت اللہ زاہد، پرکھ پراگے، 56-
- 19- جاوید اقبال ستار، (مترجم) رُوح الکلام۔ بابا فرید رحمۃ اللہ علیہ شکر (لاہور: الفیصل ناشر، 2012ء) 182-
- 20- ایضاً، 183

- 21- فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر، بول فریدی، 119-
 22- ایضاً، 59
 23- فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر، مہمدے پھل، 41-
 24- آصف رضا، محمد، (مرتب) چوی فرید، (لاہور: پنجاب انسٹیٹیوٹ آف لینگویج، آرٹ اینڈ کلچر،
 2008ء) 51-
 25- عصمت اللہ زاہد، پرکھ پراگے، 69
 26- ایضاً، 70

☆☆☆